

O CRITERIO FILOLÓXICO E A CONFIGURACIÓN DUNHA LITERATURA NACIONAL: ACHEGAS A UN NOVO MARCO DE REFLEXIÓN

XOÁN GONZÁLEZ MILLÁN
International Research Center for Galician Studies
Graduate School and University Center-CUNY
Hunter College

1. A crise dun criterio privilexiado

Aínda sendo conscientes de que as xeneralizacións, sobre todo as socioculturais, tenden a paralizar e distorsionar a intelección dos fenómenos que caen dentro da súa xurisdicción, pode afirmarse que os ensaios normativos de Fichte e Herder sobre a lingua e a cultura nacional alemanas iniciaron unha vía importante para articular unha determinada concepción das formacións nacionais, na que a lingua foi utilizada de forma privilexiada para definir como nacionais determinadas experiencias colectivas; de Blas Guerrero sintetiza con precisión esta formulación ao afirmar que, pola súa inigualable eficacia para articular os procesos de identidade colectiva, e sobre todo a nacional, “ninguna ideoloxía ha podido competir con la nacionalista en la utilización de esta manifestación estrictamente política de la lengua que acompaña a sus dimensiones comunicativa y participativa” (1994: 101-102). Esta forma de fundamentar filoloxicamente o discurso nacional tería que competir ao longo dos séculos XIX e XX con outros argumentos que privilexiaban factores asociados co poder de articulación política; pero incluso periodicamente os representantes dos estados-nacións se verían obrigados a botar man da lexitimación filolóxica para solucionar simbolicamente momentos de crise provocados polos movementos de reivindicación nacional que xurdían no seo do espacio estatal.

A sorte do criterio filolóxico seguiu vieiros distintos segundo as experiencias nacionais estivesen caracterizadas ou non pola ausencia ou deficiente articulación institucional dos diversos ámbitos so-

cioculturais e políticos¹. Pero en xeral, pode afirmarse que esta forma de encarar a fundamentación dunha experiencia nacional, con dúas vertentes ben definidas, unha histórico-ideolóxica e outra filosófico-paradigmática, está na orixe de moitos dos obstáculos epistémicos e analíticos que aínda perviven no estudio do fenómeno nacionalitario, e que derivan, en gran medida, do excesivo protagonismo asignado a unha visión esencialista do factor lingüístico nos procesos de formación nacional. Neste contexto, a observación de A. Smith de que “todos los intentos de ‘reducir’ el nacionalismo a una especie de variable más fácilmente inteligible terminan con la derrota en el terreno empírico o se convierten en tautologías” (1976 [1971]: 214) é especialmente aplicable aos defensores do nacionalismo filolóxico. A reflexión sobre a constitución e institucionalización dunha literatura nacional, a partir dun marco conceptual e heurísticamente multifactorial do discurso literario, debería axudar a reconsiderar algunhas hipóteses utilizadas polos defensores do criterio filolóxico en relación coa determinación lingüística do fenómeno nacionalitario e a intervención do factor lingua na demarcación dun espacio literario nacional. Tal é o punto de partida deste traballo, no que se pretende superar o espellismo dunha cultura filolóxica na definición e delimitación do comportamento dunha literatura nacional e na concepción mesma do fenómeno lingüístico.

A privilexiada condición do criterio filolóxico é analizada e criticada por A. Smith en base a unha serie de hipóteses (1976 [1971]: 207; ver tamén 256-61) sintetizadas nos seguintes termos: a cultura, como fenómeno social, é irreducible á súa dimensión lingüística, e por tanto deben desbotarse por inoperantes as clasificacións nacionais en función de taxonomías baseadas no fenómeno da lingua; noutras palabras, nin o nacionalismo é necesariamente un movemento lingüístico nin a lingua un factor esencial ou imprescindible no desenvolvemento dos movementos nacionalistas. Conclúe A. Smith a súa argumentación (dirixida especialmente a descualificar a E. Gellner) coas seguintes palabras:

Es cierto que muchos nacionalistas han sido fervientes partidarios de los estudios filológicos. También existe una fuerte correlación entre los renacimientos literarios y la modernización del lenguaje y la aparición de algunos movimientos nacionalistas. Pero lo interesante aquí es seguramente que esas actividades lingüísticas reflejan el sentimiento nacional creciente de los que las llevan a cabo ... La lengua vernácula se glorifica y se eleva a la categoría de la lengua popular

¹ Ver A. Figueroa (1987) para a dinámica da filoloxización cultural en situacións institucionalmente deficitarias.

(pero no en todos los casos de Europa), sólo después de que sus estudiosos hayan tenido inclinaciones nacionalistas y porque ya han realizado este autodescubrimiento. (1976 [1971]: 212)

Noutras palabras, a idea de nación, fundamentada nunha experiencia étnica, sería previa á súa articulación filolóxica, entendida tanto en termos sociolingüísticos como literarios. Estas obxeccións de A. Smith, con ser unha emenda importante á concepción panlingüista do nacionalismo, non poden evitar a tentación do primordialismo, polo que corren o perigo de desvirtuar a complexa realidade histórica dos fenómenos nacionalistas.

Outro estudioso do nacionalismo igualmente preocupado polas complexas relacións entre as formacións nacionais e a experiencia lingüística, E. J. Hobsbawm, propón unha lectura do nacionalismo lingüístico en termos dunha linguaxe pública, representada pola lingua lexitimada pola educación pública e polo seu uso oficial; consonte esta perspectiva, as investigacións deberían centrarse “[in] the written language, or the language spoken for public purposes” (1992: 113). Só así pode superarse unha visión abstracta e esencialista da comunicación social e da cultura, e acceder simultaneamente ás cuestións inevitables de poder político, status e ideoloxía. Esta formulación facilita a relación do nacionalismo lingüístico cos diversos procesos de constitución e institucionalización dun discurso literario, sobre todo se este é visto como un factor fundamental na configuración dunha identidade nacional. A esta vía de investigación hai que engadir outra consideración importante sobre a complexidade e as múltiples tensións xeradas pola implantación dunha política lingüística; como apunta C. Calhoun: “it is not obvious where people’s primary linguistic loyalties lie; and the politics of language can be much more complicated than the simple idea of respecting a ‘national’ language implies” (1997: 41)².

O concepto de proto-nacionalismo articulado polo mesmo E. Hobsbawm (1992) axuda a entender o que el denomina nacionalismo lingüístico e a superar as dificultades sinaladas por A. Smith na súa crítica a E. Gellner. O recoñecemento de experiencias protonacionais

² Ver tamén Hobsbawm (1992: 41-44) para as relacións entre literaturas nacionais e linguas periféricas, e o clásico estudio de R. Balibar e D. Laporte sobre a burguesía e a articulación dunha lingua nacional (1976 [1974]), que, en palabras dos prologuistas (E. Balibar e P. Macherey), documenta como “al constituer una práctica lingüística especial, la del francés elemental, codificado en y para el aprendizaje escolar, sólo el desarrollo del aparato escolar puede dar una idea concreta y una realización efectiva a la constitución del francés nacional, ‘lengua común’ pensada para resolver todos los antagonismos lingüísticos y que en realidad proporciona una nueva base a dichos antagonismos” (21). Na mesma liña traballa M. Pecheux (1975).

permite intuír como intervirán nunha futura consolidación do fenómeno nacionalitario determinados factores sociais, entre eles a lingua³. Con esta proposta, Hobsbawm entra na polémica entre os primordialistas e os discursivistas ou constructivistas. Se ben acepta a existencia dunha serie de vivencias dunha identidade colectiva protonacional, que poderían ser utilizadas posteriormente polos colectivos encargados de articular as institucións estatais ou nacionais, nesa fase histórica non pode falarse aínda de lingua nacional, que para el, como para Balibar e Laporte (1976[1974]), está directamente relacionada coa institucionalización da educación primaria:

National languages are almost always semi-artificial constructs and occasionally [...] virtually invented. They are the opposite of what nationalist mythology supposes them to be, namely the primordial foundations of national culture and the matrices of the national mind. They are usually attempts to devise a standardized idiom out of a multiplicity of actually spoken idioms, which are therefore downgraded to dialects. (54)

Esta intervención dos correctores e normalizadores no espazo social que Hobsbawm denomina “culture-language” (61) faise eco do modelo articulado por B. Anderson en *Imagined Communities*, no que utiliza o concepto de ‘national print-languages’:

Print-languages laid the bases for national consciousness in three distinct ways. First and foremost, they created unified fields of exchange and communication below Latin and above the spoken vernaculars [...]. Second, print-capitalism gave a new fixity to language, which in the long run helped to build that image of antiquity so central to the subjective idea of the nation [...]. Third, print-capitalism created languages-of-power of a kind different from the older administrative vernaculars. (1991: 45)

Na bibliografía hispánica destaca a proposta de J. R. Recalde, que desbota tamén o tratamento esencialista da lingua como un factor permanente e constitutivo da experiencia nacionalista, e ofrece como alternativa unha lectura a tres niveis do fenómeno lingüístico: como elemento de creación da sociedade nacional, na medida na que o proceso de modernización cultural pon en funcionamento unha tendencia á unificación lingüística; como factor de modelación das identidades; e como instrumento de dominio da clase social no poder

³ Ver tamén E. Balibar, en Eley e Suny (1996) para unha lúcida reconceptualización dos momentos pre-nacionais.

(1982: 341). Entre a fase pre-nacional e a nacional propiamente dita produciríase, segundo esta articulación, un salto cualitativo representado pola distancia entre a lingua tradicional e a lingua como un factor de conformación nacional: “Frente al sistema de comunicación dialectal se va constituyendo el sistema modernizado, para cumplir los objetivos de la sociedad en transformación: la intercomunicación mercantil, la administrativa y burocrática, la judicial e incluso ... la reforma religiosa” (342). Esta distinción entre dúas situacións sociolingüísticas, a da lingua dialectal e a nacional, obriga a repensar os usos mesmos do concepto de linguaxe, para non caer en extrapolacións perigosas e deformadoras, sobre todo cando se analiza o fenómeno sociolingüístico no marco do nacionalismo. M. Billig propón unha forma moi semellante de encarar a cuestión do nacionalismo lingüístico cunha frase que sintetiza o mencionado corte epistémico entre a visión nacional da lingua e as situacións pre- ou proto-nacionais:

The modern imagining of different languages is not a fantasy, but it reflects that the world of nations is also a world of formally constituted languages. The disciplinary society of the nation-state needs the discipline of a common grammar ... The questions about language, which today seem so ‘natural’ and so vital, did not arise [before the formation of the world of nations]. To put the matter crudely: the mediaeval peasant spoke, but the modern person cannot merely speak; we have to speak something -- a language. (1995: 31)

Por tanto, coa institución dunha formación nacional aparece unha concepción e un funcionamento radicalmente novos do fenómeno lingüístico, que pasa a constituírse en lingua nacional. M. Billing, e neste enfoque coincide con R. Recalde, considera indisociables ambos elementos: a lingua, tal e como a (sobre)entendemos hoxe só pode ser unha lingua nacional: “language does not create nationalism, so much as nationalism creates language; or rather nationalism created ‘our’ common-sense, unquestioned view that there are, ‘naturally’ and unproblematically, things called different ‘languages’, which we speak” (30). Recalde formula esta mesma idea, na que se sintetiza a teorización da lingua como factor moderno de intercomunicación e como instrumento de construción nacional, sinalando a necesidade dunha linguaxe unitaria e normativa, “esto es, un léxico nuevo adaptado a la nueva realidad jurídica uniformada; la libre circulación de mercancías, el establecimiento de la forma general del contrato de trabajo provocan así una importante alteración del lenguaje” (346).

Pero na historia do nacionalismo filolóxico (un termo que me parece máis preciso e adecuado ca o de nacionalismo lingüístico) hai

outra corrente, a representada polos mencionados ensaios fundacionais de Herder e Fichte, nos que a lingua tradicional, a que aquí se vén denominando como pre- ou protonacional, actúa como instrumento privilexiado na lexitimación da identificación nacional. O estudioso dos nacionalismos filolóxicos enfróntanse, pois, a un dobre desafío: dunha banda, debe documentar en cada caso a máis ou menos difícil supervivencia dos fenómenos lingüísticos e a súa identificación cun proxecto nacional; e doutra, está obrigado a entroncar a dinámica destes dous procesos, o de supervivencia e o de identificación, no marco xeral dun desenvolvemento socioeconómico e político articulado en termos de modernidade. Esta dobre liña de investigación recolle dúas motivacións no nacionalismo filolóxico: a utilización da lingua na defensa e preservación do sistema tradicional fronte aos desafíos de renovación socioeconómica; e a súa posta en funcionamento como parte fundamental dun programa de modernización do proceso de (re)construcción nacional (aquí entra a cuestión central da política lingüística, traducida xeralmente en termos de normalización e normativización), a partir dunha constatación inevitable; en palabras do mesmo Recalde: “el idioma prenatal, para acceder a la condición de nacional, necesita plantearse hacia sí mismo la modernización lingüística y como instrumento social precisa de una política administrativa y cultural de introducción en los lazos modernos de movilidad social” (350). Outros teóricos do nacionalismo, como amosa a cita de J. Breuilly, insisten nunha inevitable lectura institucional da formación nacional e dos factores que interveñen neste proceso:

The codification of a number of spoken dialects into a written language is a creative and modern achievement ... The idea that language is a basis for making political distinctions is modern. Only when language was rendered institutionally significant in the three modern components of nationality -law, polity, and economy- did it acquire political significance ... In other words, language becomes significant not merely as a repository of the national culture and memory, as a storehouse of myths, but also as a matter of political, economic, legal and educational interests. I would argue that when it is nothing more than the former, it does in fact have very limited significance to any but self-selected cultural elites. (1996: 152)

A partir dunha experiencia histórica distinta, o historiador indio Partha Chatterjee referenda esta mesma hipótese:

The crucial moment in the development of the modern Bengali language comes in mid[nineteenth]century, when the bilingual elite

makes it a cultural project to provide its mother tongue with the necessary linguistic equipment to enable it to become an adequate language for 'modern' culture. An entire institutional network of printing presses, publishing houses, newspapers, magazines, and literary societies is created around this time ... The bilingual intelligentsia came to think of its own language as belonging to that inner domain of cultural identity, from which the colonial intruder had to be kept out; language therefore became a zone over which the nation first had to declare its sovereignty and then had to transform in order to make it adequate for the modern world. (1996: 218)

Os defensores do nacionalismo filolóxico tenden a relegar a un segundo termo, e incluso condenan ao silencio, desoíndo os principios máis elementais da sociolingüística, as irrevogables e permanentes tensións e intereses no seo das comunidades lingüísticas. Esta tendencia a silenciar as diferencias dentro dun mesmo ámbito nacional, sobre todo cando este corre o perigo de extinción ou subordinación a outra formación nacional, é unha tentación constante nos ideólogos do nacionalismo, que desoen a inevitable intervención dos intereses de clase en todo feito lingüístico, especialmente cando é utilizado como eixe de articulación do ideario nacional, e pechan os ollos á manipulación ideolóxica da lingua nacional como sinal de distinción entre os diversos grupos sociais⁴. Estas últimas consideracións abren unha importante e difícil vía de investigación, ás que se intenta dar resposta na seguinte sección, coa aplicación dun paradigma sociocrítico baseado no concepto de discurso social⁵.

2. Un novo horizonte: os discursos sociais

A partir da natureza discursiva das diversas formas do poder (social, económico, cultural ou político), algúns estudiosos dos discursos sociais, influenciados en parte por Foucault, pero tamén por Althusser e Bajtin, propoñen un horizonte conceptual e heurístico dunha gran utilidade para estudar o fenómeno nacional. Diane Macdonell sintetiza en *Theories of Discourse* (1986) algúns dos aspectos centrais deste paradigma: en primeiro lugar, reconece a dimensión

⁴ Bourdieu, sobre todo (1986), propón un modelo das diversas modalidades de capital social que pode servir como punto de referencia para analizar esta dimensión do fenómeno sociolingüístico. Ver tamén algúns dos traballos recollidos en *Langage and Symbolic Power*.

⁵ Nun moi recomendable traballo de síntese a partir dalgunhas teorías dos discursos sociais, D. Macdonell resume a súa liña argumental co seguinte comentario: "A crucial argument concerning discourse is that meanings are to be found only in the concrete forms of differing social and institutional practices: there can be no meaning in 'langage'" (1986: 12).

social de toda práctica discursiva e a correspondente xerarquía institucional das formacións discursivas que interactúan nun momento sociohistórico específico; en segundo lugar, destaca a relevancia das mesmas institucións e a das posicións dos axentes discursivos na análise dos discursos sociais; e finalmente destaca o papel interventor destes últimos como delimitadores e definidores da mesma realidade social.

É esta unha liña de investigación que, paradoxalmente, non ten sido explotada en toda a súa capacidade en relación coa articulación dos idearios nacionalistas, a pesar de ofrecer perspectivas renovadoras e moi útiles para reexaminar toda a cuestión do nacionalismo, e máis concretamente o filolóxico. O marco de intelección está estruturado a partir dunha serie de principios, entre os que habería que destacar: a concepción dos discursos sociais como factores de produción e reprodución da realidade social, a dinámica intertextual e interdiscursiva como trazo constitutivo das operacións discursivas, a xa aludida natureza discursiva das diferentes formas de poder, os discursos sociais como espazos de conflictividade e as inevitables correlacións entre as diferentes formas de poder, os cambios sociais e os discursos. No fondo, como sintetiza Dominique Lecourt, trátase de “pensar la historia de los acontecimientos discursivos como estructurada por relaciones materiales que se encarnan en instituciones” (1973 [1972]: 107). Aquí só se pretende repasar algunhas destas propostas e relacionalas coa problemática específica do nacionalismo filolóxico. Se o nacionalismo filolóxico parte da intervención da lingua nos cambios socioculturais, a dimensión práctico-social e institucional dos acontecementos discursivos, entre eles o da comunicación lingüística, amósase como un espazo especialmente relevante para estudar os procesos de constitución dunha formación nacional, sobre todo cando o modelo insiste nos conflitos internos dentro dos espazos sociodiscursivos, e considera os cambios discursivos mesmos como unha dimensión de macrocambios sociais e culturais.

En relación cos desafíos epistémicos e heurísticos que presenta un fenómeno sociocultural tan complexo como o do nacionalismo, o paradigma dos discursos sociais traballa cunha serie de perspectivas que inciden directamente nunha moi necesaria revisión das formas tradicionais de reflexionar sobre a experiencia nacional. En primeiro lugar, insiste na análise da especificidade dos diversos tipos de textos que son producidos nun momento determinado da sociedade en cuestión, porque representan dominios particulares das diferentes prácticas sociais e axudan a identificar e analizar a xerarquía discursiva predominante (Nun estudio do criterio filolóxico, no que se observa

unha tendencia a privilexiar os textos literarios, non pode quedar sen analizar o como e o por que outras manifestacións discursivas quedan relegadas ou silenciadas, por ser consideradas irrelevantes na articulación dun ideario nacional). En segundo lugar, a teoría dos discursos sociais parte da concepción dos textos como produtos discursivos heteroxéneos e ambiguos, como resultado da conflictiva confluencia de varios discursos sociais⁶. Por tanto, ademais de recoñecer a especificidade discursiva dos diferentes tipos de textos, hai que documentar a intervención dos diversos discursos sociais en cada un deles. (Consecuentemente, a concepción da literariedade como condición privilexiada e permanente de determinados textos e como principio fundacional dun ideario nacional debe ser sometida a unha seria revisión). En terceiro lugar, este paradigma esixe que os discursos sexan estudados histórica e dinamicamente, para documentar as súas cambiantes configuracións e para ver como estes cambios reflicten e constitúen cambios sociais máis amplos (A dimensión diacrónica e a inestabilidade da lóxica que garante a estabilidade institucional e a lexitimación de cada un dos discursos sociais son dúas características que os cultivadores do nacionalismo filolóxico tenden a silenciar). En cuarto lugar, os discursos sociais son especialmente útiles para o estudo do nacionalismo, e máis concretamente o filolóxico, porque funcionan como espazos mediáticos nos procesos de constitución dos suxeitos, nas relacións sociais, e nos sistemas de coñecemento, e ofrécense como un marco ideal para estudar os efectos das formacións ideolóxicas. En quinto lugar, un dos aspectos centrais na teoría dos discursos sociais debe ser, en palabras de N. Fairclough, a análise das “power relations in discourse ... how power relations and power struggle shape and transform the discourse practices of a society or institution” (1992: 36); que son tamén algunhas das preocupacións centrais na reflexión sobre o fenómeno do nacionalismo. Finalmente, os discursos sociais, por ser unha área de estudo privilexiada para analizar a capacidade de transformación das ideoloxías e das prácticas sociais correspondentes, así como a súa intervención para asegurar a súa reprodución, son un punto de referencia fundamental para analizar a dimensión ideolóxica do fenómeno nacionalista.

N. Fairclough, un dos investigadores máis atentos á dinámica dos discursos sociais, formula unha serie de cuestións que teñen implicacións directas para a conceptualización do nacionalismo, e máis concretamente o filolóxico:

⁶ Para a relevancia da interdiscursividade no marco dunha teoría dos discursos sociais, ver M. Pecheux (1975).

To what extent discursive changes constitute these wider social or cultural changes, as opposed to merely 'reflecting' them? And how far, therefore, can wider processes of change be researched through analysis of changing discursive practices? There is also the question of how widespread and how effective are conscious efforts by institutional agents to engineer changes in discursive practices. (55)

Para dar unha resposta efectiva a estas preguntas dende o horizonte problemático do nacionalismo filolóxico hai que considerar a xénese específica dos discursos sociais, o do literario entre eles⁷, pero tamén a transformación institucional da concepción mesma do fenómeno lingüístico, como queda sinalado en parágrafos anteriores. O fenómeno nacionalitario, segundo estas liñas de investigación, vai da man de profundos cambios na dinámica social que comeza a institucionalizarse mediante formas discursivas e as prácticas correspondentes; e por tanto, serve como guía eficaz para analizar os complexos procesos socioculturais e políticos, entre os que o da formación nacional ocupa un lugar destacado. A última cuestión, a da intervención institucional de determinados axentes sobre os ámbitos discursivos, que no caso do nacionalismo lingüístico están directamente relacionados coa delimitación do campo filolóxico, transformado este en linguaxe nacional, é crucial para entender os proxectos de modernización e normativización que, de forma complementaria, axudaron a configurar un imaxinario nacional.

Das consideracións anteriores debe deducirse que o tipo de análise proposto pola teoría dos discursos sociais non pode quedar reducida ás formas lingüísticas dos textos; debe incluír o estudo dos procesos e comportamentos discursivos que interveñen na produción e interpretación textual, o das súas condicións sociais e o dos seus efectos, sempre nun marco situacional, institucional e social. Só un horizonte de intelección semellante, no que os discursos son estudados simultánea e conxuntamente como instrumentos de configuración de identidades sociais, como institucións eficaces na produción e reprodución de relacións sociais, e como formas ideacionais para representar e apropiar a realidade, pode responder aos múltiples desafíos conceptuais e heurísticos xerados polo fenómeno nacionalitario.

Na consideración do nacionalismo como forma ideolóxico-discursiva, da que é un bo exemplo o traballo de Julio Cabrera, *La nación como discurso* (1992), tende a considerarse a dimensión ideo-

⁷ J. Habermas e outros estudiosos, a partir do concepto de espacio público, documentan a xénese do discurso literario europeo no século XVIII.

lóxica, vía a semioloxía, e silénciase a condición dos discursos sociais como prácticas políticas. Unha ollada a este libro dá unha idea da necesaria revisión dos presupostos cos que traballan os estudiosos do nacionalismo como formación ideolóxica, e, ao mesmo tempo, das limitacións que entorpecen o estudio discursivo do nacionalismo filolóxico. A pesar das extensas e ben articuladas reflexións preliminares sobre o “proceso ideolóxico del nacionalismo”, non aparece coa suficiente precisión o concepto de discurso, que se dilúe ao ser enmarcado nun paradigma ideacional excesivamente pegado ao modelo da semioloxía. O desenvolvemento posterior do horizonte conceptual e heurístico exposto no primeiro capítulo confirma o condicionamento da temática xeral do libro, que está estruturado en capítulos con títulos tan reveladores como “Estructura léxica”, “Estructura semántica” e “Estructura semiolóxica”. No último capítulo o autor propónse considerar o discurso nacional dende a reprodución do discurso mesmo, do consumo do mito, a partir de tres das súas características: “la integración (cohesión, identidad), la movilización (acción y estrategias políticas) y el esclarecimiento (codificación social)” (179); obsérvase, por tanto, un intento de saír do nivel ideacional da formación ideolóxica do nacionalismo, para incorporar a dimensión pragmática e institucional que lle é consubstancial á definición mesma dos discursos sociais, especialmente a unha formación ideolóxica como o nacionalismo nas súas variantes, pero o tenor xeral do libro, tan condicionado polo modelo semántico, ideacional, obstaculiza esa saída: a do estudio dos procesos de produción, distribución e consumo dos discursos sociais en referencia ás institucións políticas e económicas que tan activamente interveñen na súa configuración como tales discursos sociais⁸. A distinción, e inevitable conexión, entre ambas dimensións é explicitamente argumentada por Fairclough:

Discourse as a political practice establishes, sustains and changes power relations, and the collective identities (classes, blocs, communities, groups) between which power relations obtain. Discourse as an ideological practice constitutes, naturalizes, sustains and

⁸ A. de J. Cabrera representa unha opción heurística importante, quizais non a máis rendible, pero é incuestionable a súa innovadora contribución a un ámbito de estudio que, sobre todo no caso do galego, segue viciado por presupostos conceptuais e heurísticos de dubidosa entidade crítico-analítica. Estas observacións críticas non deben ser traducidas en termos dunha primacía dos factores materiais “[that] we need to see the discourse of nationalism as multidimensional ... [and that] nations have multiplesources, including the discourse of nationalism itself” (1997: 23), e parece máis útil considerar a hipótese da adaptación do fenómeno lingüístico e ideolóxico ás esixencias dunha dinámica sociopolítica específica e non ao revés.

changes significations of the world from diverse positions in power relations ... Political and ideological practice are not independent of each other, for ideology is significations generated within power relations as a dimension of the exercise of power and struggle over power. (1992: 67)

Noutras palabras, os discursos sociais non só deben ser concibidos como un espacio de conflictividade social e política, senón tamén como un dos ámbitos sociais dos que os diversos colectivos pretenden apropiarse para lexitimar a súa propia hexemonía social⁹.

Estas consideracións sociodiscursivas axudan a deliñar vías exploratorias para estudar as relacións entre as diversas formas de configuración e interpretación das unidades discursivas (os textos), os seus mecanismos de produción, distribución e consumo, e as prácticas sociais discursivas en canto actividades directamente relacionadas coas estruturas sociais e os conseguintes niveis de conflictividade. Como marco conceptual e heurístico representa unha contribución fundamental para o estudio do nacionalismo filolóxico, porque parte dunha visión do fenómeno lingüístico que anula a tentación esencialista e primordialista, e ao mesmo tempo establece os termos da análise ideolóxica nun contexto institucional, superando as lecturas ideacionais (semiolóxicas) que se veñen propoñendo dende determinados ámbitos académicos.

3. Áreas de investigación

Das observacións anteriores non é difícil deducir que para estudar o criterio filolóxico non poden silenciarse unha serie de áreas de problematicidade, en correspondencia coa complexidade do fenómeno nacional mesmo. Os tres aspectos seguintes son só unha mostra das operacións que o estudioso do criterio filolóxico debe afrontar na investigación de situacións específicas. En primeiro lugar, debe analizar os procesos socioeconómicos, culturais e políticos cos que, mediante complexos mecanismos de lexitimación ideolóxica, determinados axentes sociais consolidan a identificación da lingua cunha hipotética esencia nacional. Para documentar a especificidade deste tipo de experiencias terá que contrastalas con situacións sociopolíticas nas que o fenómeno lingüístico non funciona de forma tan determinante, e incluso é irrelevante como factor de nacionalización. En segundo lugar, ten que someter a unha análise sociocrítica as diversas

⁹ A cuestión da hexemonía sociocultural, que aquí é simplemente mencionada, debe figurar entre os aspectos fundamentais da articulación dos discursos sociais.

fórmulas ideolóxicas que directa ou indirectamente son articuladas arredor dunha mitificación da lingua. Mediante esta operación heurística poderá relacionarse o nacionalismo filolóxico con outras manifestacións socioculturais nas que tamén intervén o fenómeno lingüístico como un elemento estruturante e simultaneamente logrará concretar os trazos da súa especificidade. En terceiro lugar, o estudioso do nacionalismo filolóxico, como queda indicado en parágrafos anteriores, debe operar cunha visión institucional do fenómeno lingüístico e desvencellar, só por razóns de tipo analítico, da articulación nacionalitaria a experiencia lingüística para ver esta última como un proceso fundamentalmente sociodiscursivo¹⁰, ou o que é o mesmo, debe revisar a visión ideacional dos comportamentos lingüísticos, e consecuentemente a das teorías da representación sobre a que se apoian as concepcións tradicionais dos idearios nacionalitarios.

Cando a lingua funciona como o alicerce dunha determinada identidade colectiva, a literatura, a sintetizada nos textos canónicos, constitúese igualmente nun instrumento privilexiado de lexitimación e institucionalización da identidade nacional. O estudio diacrónico destes procesos nunha situación determinada ten que precisar cada unha das súas diversas fases para documentar a variabilidade funcional do discurso literario como un discurso nacional e as súas relacións coa imaxe social do idioma. Así, no caso de Galicia, as reaccións negativas de determinados colectivos fronte aos procesos de renovación do discurso literario na década dos 80, exemplifican o grao de complexidade das relacións entre a institución da lingua e a do discurso literario, e permiten observar como as transformacións deste último repercuten directa e indirectamente nos tradicionais mecanismos de lexitimación social do fenómeno lingüístico. Neste reaxuste interdiscursivo, que é unha constante na forma como se desenvolven ambos fenómenos socioculturais, interveñen, cada vez con máis efectividade, novos (ou renovados) discursos sociais (o político, o histórico, o filosófico, o xurídico, o científico e o xornalístico, entre outros) e axencias de comunicación social (a radio e a televisión, de forma privilexiada).

Esta dinámica interdiscursiva é fundamental para entender o comportamento dos discursos sociais, entre eles o literario e o do fenómeno lingüístico mesmo, porque cada un deles, especialmente a lóxica que determina o seu comportamento e o conxunto das prácticas discursivas que lexitima, defínese non tanto en termos dunha hipotética autonomía (unha tese excesivamente acariciada por Bourdieu e outros

¹⁰ Neste sentido, a sociolingüística pode ofrecer tamén interesantes elementos de xuízo e saídas á visión excesivamente monolítica que ofrecen os teóricos do nacionalismo filolóxico.

sociólogos) como en relación coa serie de conflitos que circulan polo ámbito sociodiscursivo que a sociedade lles asigna. A dinámica mesma da conflictividade discursiva dependerá das formas de interdiscursividade prevalentes nun momento determinado. Unha vez máis, os cambios sufridos pola literatura galega a partir de 1975 só poden ser explicados en relación directa coas transformacións que se operan non só no discurso literario senón tamén nos demais discursos sociais que (re)inician unha dinámica máis intervencionista nesa mesma época¹¹.

Por eso as múltiples interaccións discursivas que determinan e configuran o espacio sociopolítico e cultural no que emerxe o criterio filolóxico, as relacións entre o fenómeno lingüístico, o literario e o nacionalitario, e as articulacións que lexitiman cada un deles como formacións sociodiscursivas específicas, configuran un horizonte interdiscursivo privilexiado, estruturado arredor de tres puntos de inflexión. En primeiro lugar, aquel no que coinciden e interactúan a lingua e a experiencia da formación nacional. Un segundo punto de inflexión é o representado pola confluencia e as tensións entre o fenómeno lingüístico e o discurso literario: o recoñecemento destas relacións de inestabilidade é especialmente relevante para analizar unha situación como a galega, na que a conciencia sociolingüística e a evolución do discurso literario seguen determinándose mutuamente. As relacións entre o discurso literario e a experiencia nacional constitúen un terceiro, e moi importante, punto no estudio do criterio filolóxico, porque as transformacións desta correlación teñen unha incidencia directa na súa avaliación.

As transformacións na forma como se produce, transmite e consume o discurso literario (e as súas diversas codificacións formais) están directamente relacionadas coa renovación das funcións e a imaxe social da lingua nacional. A aparición de linguaxes autónomas na produción literaria galega das últimas décadas, que ten a súa orixe na dinámica mesma do discurso literario e na súa interacción con outros discursos sociais, dá unha idea do grao de complexidade destas interrelacións¹². Esta agresiva transformación dos tradicionais presupostos normativos cos que funcionaba un discurso literario como o galego, é un dos fenómenos que mellor definen a súa inestable condición como discurso fundacional, á que non lle son alleas nin a pro-

¹¹ Este ámbito de investigación, que aínda está por investigar en toda a súa complexidade, é fundamental para explicar as múltiples e serias transformacións do discurso literario galego na primeira década do posfranquismo.

¹² Ver J. Frow (1986) para este proceso de recodificación discursiva na interacción entre a literatura e outros discursos sociais.

gresiva lexitimación de novos rexistros lingüísticos nin a mencionada intervención doutros discursos sociais, que participan cada vez con máis efectividade na articulación nacional da vida colectiva galega. Loxicamente, unha crecente, aínda que lenta, autonomía (institucional) do campo literario repercute directamente na distinción entre os distintos rexistros da lingua comunicativa, as diversas linguaxes literarias e a lóxica normativa do discurso literario¹³.

Pero un estudio dos axentes e institucións que interveñen e colaboran na institucionalización deste proceso non pode ser disociado dunha análise dos que obstaculizan e cuestionan esta reformulación do discurso literario como un discurso autónomo e estético, unha concepción que, en principio, parece atender contra os tradicionais presupostos do nacionalismo literario. Este movemento renovador encaixa nunha dinámica sociocultural máis ampla, representada fundamentalmente por tres tendencias: a relegación da oralidade como referencia normativa en beneficio da escrita, unha crecente disparidade entre a intervención política e a conciencia estética na imaxe social dos escritor¹⁴ e a progresiva xerarquización dos produtos culturais, que culmina na selección de determinados produtos como compendio dun máximo grao de capital cultural. Estas tres tendencias teñen consecuencias directas para a articulación das linguaxes literarias, para o estatuto do discurso literario e para a xerarquización dos rexistros e sistemas de codificación do fenómeno lingüístico mesmo, sobre todo cando estes procesos son considerados como ámbitos socioculturais privilexiados na constitución dunha formación nacional.

A expansión e diversificación dos mundos imaxinarios é outra área de estudio para analizar as complexas relacións entre as demandas dun idioma nacional, a reformulación dun discurso literario e a diversificación dos seus subsistemas de codificación. A incorporación e lexitimación de novas modalidades literarias, sobre todo a narrativa de xénero, na literatura galega das últimas décadas supuxo un verdadeiro desafío para a lingua e para o discurso literario, pola obrigada incorporación de novos rexistros e polos efectos desintegradores destes últimos nas convencións predominantes, coas que comparten (e compiten por) un mesmo espazo público literario. Este proceso obriga tamén a cuestionar, dunha banda, a hipotética correlación natural entre determinados rexistros lingüísticos e uns imaxinarios literarios

¹³ Para a cuestión da crecente autonomía e estetización dun discurso literario en situacións socioculturais periféricas, ver G. Jusdanis (1991) e D. Kiberd (1995).

¹⁴ Os recentes cambios na imaxe social do escritor galego constitúen, sen dúbida, un ámbito de investigación fundamental para estudar as relacións entre o fenómeno lingüístico e o fenómeno literario.

específicos, e, doutra, os reduccionismos derivados dunha lectura esencialista dos fenómenos sociolingüísticos¹⁵. A expansión dos mundos imaxinarios e a dinámica dos xéneros e dos subxéneros obriga a considerar os seguintes aspectos: o tradicional predominio da lírica na xerarquía xenérica do discurso literario como un espazo privilexiado na formación dos idearios nacionais; o transvasamento de capital cultural entre os xéneros, como resultado das crises e transformacións na xerarquía nacional das formas xenéricas, e as lóxicas consecuencias para a imaxe nacional do discurso literario; o impacto no fenómeno lingüístico dos cambios operados na xerarquía dos xéneros e simultaneamente a impronta dos condicionantes sociolingüísticos na dinámica dos xéneros literarios; a expansión do discurso literario como fórmula de lexitimación social da lingua, que se traduce na conquista de novos ámbitos de expresión do fenómeno literario como un instrumento de reivindicación sociolingüística e simultaneamente como un acto lexitimación social do discurso literario mesmo; e finalmente, a diversificación das formas xenéricas en relación coa diversificación dos mundos imaxinarios, que se amosan como dous ámbitos especialmente importantes para estudar a dinámica do discurso literario, a diversificación dos seus sistemas de codificación e as súas múltiples relacións co idioma¹⁶.

Se a dinámica dos xéneros intervéñen de forma efectiva na correlación de forzas entre a articulación dun discurso literario nacional e lexitimación dunha lingua como a expresión dunha identidade igualmente nacional, a institucionalización da lingua e a literatura como materias de investigación e sobre todo de ensino amósanse como dous procesos de incuestionable transcendencia nesta mesma dirección. Para ser medidos en toda a súa complexidade, deben ser conceptual e heurísticamente inscritos nunha serie de áreas de estudo sectoriais, que aquí só poden ser enumerados de forma sintética: a dinámica propia de cada un dos ámbitos do ensino da lingua e da literatura e as necesarias e obrigadas relacións institucionais mutuas; a reapropiación pedagóxica da literatura para promover determinados rexistros lingüísticos; a institucionalización de determinados rexistros da linguaxe literaria e o

¹⁵ En relación coa expansión do imaxinario literario debe estudiarse o que algúns sociólogos denominan proceso de destradicionalización, e o seu contrapunto, o da filoloxización, dúas tendencias de intervención simultánea observable na dinámica do fenómeno literario galego actual, e con obvias repercusións para a imaxe social da lingua. Para unha revisión dos procesos de destradicionalización ver Heelas, Lash and Morris (1996), Antón Figueroa articula en *Diglosia e texto* (1987) unha innovadora interpretación da filoloxización cultural.

¹⁶ En González Millán (1995) aventúranse algunhas hipóteses de traballo neste ámbito de investigación.

consequente impacto no discurso literario e nas diversas axencias do campo literario; o efecto destes procesos na lexitimación social da lingua e da literatura galegas; a apropiación e lexitimación canónica dun determinado corpus de textos literarios; e finalmente, a transferencia de lexitimación cultural entre unha lingua nacional a unha literatura nacional¹⁷.

A lexitimación social e a canonización nacional dunha lingua e da literatura correspondente corren parellas con outra serie de correlacións, a representada polo proceso de normativización lingüística e a consolidación dos procesos de institucionalización nacional do discurso literario. Este ámbito de investigación é especialmente relevante para analizar situacións marcadas por unha notable inestabilidade normativa, nas que a lingua á que acceden os escritores, a que é aceptada e recoñecida polas casas editoriais, é definida frecuentemente a partir dunha concepción da lingua nacional que non está exenta dun alto grao de problematicidade. É o caso dos escritores galegos na década dos 80, que se ven obrigados a participar nun proceso de normativización lingüística, ao que algúns deles se opoñen utilizando como argumento unha distancia radical entre o discurso literario e o lingüístico e a problemática politización da normativa instituída. Estas consideracións apuntan, de novo, ás inevitables relacións entre a normalización cultural, a normativización lingüística, e a institucionalización do fenómeno literario.

4. Coda

Se ao peche do segundo milenio moitas sociedades seguen debatendo con tanta vehemencia a cuestión da lingua e a literatura é porque aínda ven nelas dous ámbitos privilexiados para articular idearios e identidades nacionais, e porque a tendencia esencialista que identifica determinados rexistros lingüísticos con imaxinarios literarios específicos continúa exercendo unha efectiva atracción sobre os ideólogos do nacionalismo filolóxico. Nunha sociedade como a galega, na que continúa vixente a efectiva intervención do criterio filolóxico para reivindicar o pasado, avaliar o presente e proxectar o futuro, veñen observándose nas últimas décadas serias transformacións socioculturais que se ben non cuestionan a vixencia deste principio fundacional como factor determinante na articulación dunha identidade

¹⁷ A curta experiencia do galego e da súa expresión literaria como materias de ensino aínda non xerou unha necesaria e urxente bibliografía crítica que permita documentar cada unha das áreas aquí sinaladas.

nacional polo menos obrigan a contrastalo con outras modalidades de transmisión e consumo do fenómeno literario e do lingüístico¹⁸. A pesar dos graduais avances, representados por unha incipiente institucionalización do discurso literario e por unha tímida normalidade do galego como medio de comunicación social, aínda queda por ver se nestes dous ámbitos segue operando baixo novas formas o criterio da filoloxización. Un investigación nesta dirección permitiría documentar, entre outros aspectos, a consolidación de novas comunidades de lectores e as modalidades de recepción correspondentes¹⁹.

Das consideracións previas pode deducirse, como mínimo, que o estudio deste fenómeno multidimensional esixe a clarificación das áreas de problematicidade sinaladas, pola súa relevancia non só para unha mellor articulación conceptual e analítica dos procesos de filoloxización cultural senón tamén para unha comprensión menos reductiva doutros aspectos da dinámica de produción e reprodución do discurso literario como un discurso social privilexiado na articulación dunha identidade nacional. Noutras palabras, para superar as deformacións xeradas pola imposición dunha correspondencia esencialista entre lingua, literatura e nación, cómpre unha maior precisión conceptual e heurística no estudio dos complexos fenómenos tradicionalmente caracterizados como lingüísticos e literarios, sobre todo cando son analizados no marco do nacionalismo literario.

Referencias bibliográficas

- Anderson, B. 1991. *Imagined Communities. Reflections on the Origine and Spread of Nationalism*. London: Verso (2nd ed.).
- Balibar, E. 1996. "The Nation Form: History and Ideology." En A. Reader, G. Eley and R.G. Suny (eds.): *Becoming National*. Oxford: Oxford Univ. Press.
- Balibar, R., Laporte, D. 1976 [1974]. *Burguesía y lengua nacional*. Trad. de Lluís Maria Todó. Barcelona: Editorial Avance.
- Billig, M. 1995. *Banal Nationalism*. London: Sage Publications.
- Blas Guerrero, A. de. 1994. *Nacionalismos y naciones en Europa*. Madrid: Alianza Ed.

¹⁸ O exemplo máis emblemático da pervivencia do criterio filolóxico na forma de entender a cuestión galega está representado polo recente best-seller de X. R. Freixeiro Mato, *Lingua galega: normalidade e conflicto* (1997).

¹⁹ Para o concepto de comunidades de lectores é especialmente recomendable R. Chartier (1994 [1992]).

- Bourdieu, P. 1986. "The Forms of Capital." En John G. Richardson (ed.): *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. New York: Greenwood Press.
- 1991. *Language and Symbolic Power*. Cambridge, Mass: Harvard Univ. Press.
- Breuilly, J. 1996. "Approaches to Nationalism." En Gopal Balakrishnan (ed.): *Mapping the Nation*. London: Verso.
- Cabrera, J. 1992. *La nación como discurso. La estructura del sistema ideológico nacionalista: el caso gallego*. Madrid: CIS/Siglo XXI de España Editores.
- Calhoun, C. 1997. *Nationalism*. Minneapolis: Univ. of Minnesota Press.
- Chartier, R. 1994 [1992]. *The Order of Books. Readers, Authors, and Libraries in Europe between Fourteenth and Eighteenth Centuries*. Translated by G. Cochrane. Cambridge: Polity Press.
- Chatterjee, P. 1996. "Whose Imagined Community?" En Gopal Balakrishnan (ed.): *Mapping the Nation*. London: Verso.
- Fairclough, N. (1992). *Discourse and Social Change*. Cambridge: Polity Press.
- Figueroa, A. 1987. *Diglosia e texto*. Vigo: Xerais de Galicia.
- Freixeiro Mato, X.R. 1997. *Lingua galega: normalidade e conflito*. Santiago: Laiovento.
- Frow, J. 1986. *Marxism and Literary History*. Cambridge, Mass.: Harvard Univ. Press.
- González-Millán, X. 1995. "A cuestión dos xéneros na periferia literaria." *A Trabe de Ouro*, 23: 343-352.
- Heelas, P., Lash, S., Morris, P. (Eds.). 1996. *Detraditionalization*. Oxford: Blackwell.
- Hobsbawm, E.J. 1992. *Nations and Nationalism since 1780. Programme, Myth, Reality*. Cambridge: Cambridge Univ. Press (2nd ed.).
- Jusdanis, G. 1991. *Belated Modernity and Aesthetic Culture. Inventing National Literature*. Minneapolis: Univ. Of Minnesota Press.
- Kiberd, D. 1996. *Inventing Ireland. The Literature of the Modern Nation*. Cambridge, Mass: Harvard Univ. Press.
- Lecourt, D. 1973 [1972]. *Para una crítica de la epistemología*. Trad. de Marta Rojtzman. Buenos Aires: Siglo XXI de Argentina.
- Macdonell, D. 1986. *Theories of Discourse. An Introduction*. Oxford: Blackwell.
- Pecheux, M. 1975. *Les vérités de la palice. Linguistique, sémantique, philosophie*. Paris: F. Maspero.

- Recalde, J. R. 1982. *La construcción de las naciones*. Madrid: Siglo XXI de España.
- Smith, A. 1976 [1971]. *Las teorías del nacionalismo*. Trad. de Lluís Flaquer. Barcelona: Ed. Península.